

хә баспаға таярлау ислери қолға алына баслайды. 2000 – жылларға келип, қарақалпақ миллий фольклорының басқа жанрларға тийисли үлгилери қатарында қарақалпақ дәстанлары солардың арасында Қурбанбай жыраудың «Жаханша» дәстаны да қайтадан баспаға таярланып, 2012-жылы Қарақалпақ фольклоры көптомлығының 43 томында баспадан шығады. Усы томның Ж.Хошаниязов, А.Альниязов, П.Нажимов, Қ.Бекбергеновлар тәрәпинен жазылған алғы сөзінде «Жаханша» дәстаны хақында қысқаша сөз етип, «Жаханша» дәстанының баспаға таярлау менен байланыссы болған текстологиялық жұмыстардың

Әдебиятлар

1. Жапаков. Н. Жәрияланбаған дәстанлар. // «Әмиўдәрә». 1974. №8. 109-112-б.
2. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. –Ташкент: 1976. -С.156-159; Максетов К. М. Каракалпак жырау – бақсылары. – Нөкис: 1983. 72-б.
3. Каримов А., Мамбетназаров К., Нийетуллаев Т., Ерназаров К. «Жаханша», «Ерсайым», «Бозжигит», «Зийнеп-Алтынгүл» дәстанлары хақында. Қарақалпақ фольклоры. XX том. 6-8-б.

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ достони "Жаханшо"нинг Қурбанбой жировдан ёзиб олиниши, нашр қилиниши ва тадқиқ қилиниши хақида сўз юритилади. "Жаханшо" достонининг тадқиқ қилиниш тарихи хақида малумотлар келтирилган. Илмий тадқиқотлардағи фикр ва хулосалар тахлил қилинган.

Статья посвящена записи, публикации и исследованию каракалпакского народного эпоса «Джаханшо» из произведения Курбанбая Жирова. Имеются сведения об истории изучения эпоса «Джаханшо». Анализируются идеи и выводы научных исследований.

This article deals with the recordings, publication and research of the Karakalpak folk epic "Jahansho" from Kurbanboy Jirov. There is information about the history of the study of the epic "Jahansho". Scientific research ideas and conclusions are analyzed.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

«ЖАХАНША» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚУРБАНБАЙ ЖЫРАҰ РЕПЕРТУАРЫНДА ЖЫРЛАНЫҰЙ

Ж.Қ.Мамбетов – докторант
ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими

Таянч сўзлар: «Жаханша» достони, генезиси, типология, жиров, репертуар.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, типология, жырау, репертуар.

Key words: «Zhakhansho» dastan, genesis, typology, jyro, repertoire.

«Жаханша» дәстанының жазып алынуы дәуири Қурбанбай жыраудың жыраушылық өнери, соның менен бирге, дәстаншылық пенен байланыссы қарақалпақ эпикалық традициясы өзиниң ең бийик шыңына шыққан дәуири еди. Жыраудың дәстаншылық өнериндеги улыўма түркий тиллес халықлар эпикалық традициясына тән болған қахарманлық дәстаншылық дәстүринен белгилі дәрежедеги өзгешелиги көпшилик алымларды оның репертуарындағы дәстанларды авторлық дәстанлар сыпатында қарауына алып келгенлиги де белгилі. Солардың арасында «Жаханша» дәстаны хақында да усындай көзқарас бар еди. Дәстанның қарақалпақ фольклорының XX томындағы дәслепки баспасындағы алғы сөзде авторлар Қ.Максетовтың дәстанды қарақалпақ эпикалық дәстүринде орныққан, өз орнына ийе деген пикиринен уақласқан: «Дәстанды жыраушы өзіне шекемги бир канша устаз жыраулардың атын атап, усы арқалы дәстанның көптен берли айтылып қиятырған мийрас екенлигин дәлиллемекши болады» деген пикирди келтиреді [1].

Бундай екиленуиши пикирдің келип шығуы тийкары, әлбетте, сол дәуирдеги қарақалпақ миллий фольклористика илиминде эпикалық традиция хәм онда жыраудың индивидуал дәретуишилигиниң орны, вариантласуы мәселелериниң илимий изертлеу объектине еле кең көлемде тартылмауы менен байланыссы еди.

Усы дәуирге дейин дүнья жүзлик фольклористика илиминде Б.Соколов, Ю.Соколов, В.М.Жирмунский, М.К.Азадовский, В.И.Чичеров, Х.Зарипов, Т.Мирзаевлар 1915; Жирмунский В.М. 1974; Чичиков В.И. Ю.М.Соколов. 1948; Астахова А.М.) тәрәпинен халық ауызеки дәретпелериниң хәр қыйлы тарийхий басқышларда социаллық шараятларда жасау формалары, атқарушы хәм оның аудиториясын билиу, дәретуишилик атқаруыда традиция хәм импровизацияның ролин белгилеу, атқарушылық (жыраушылық) мектеплери хәм ондағы тәлим, атқарушының индиви-

дәретуиши хәм дәстанның буннан алдыңғы баспасына тән болған текстологиялық анализ методина қайшы келетуғын текстти қайта ислеу хәм қысқартулар хақында пикир жүритиледи.

Жуўмақлап айтқанда, «Жаханша» дәстаны хақында қарақалпақ фольклористика илиминде усы дәуирге дейин жазылған мийнетлер улыўмалық характерде болып, олар тийкарынан дәстанның қарақалпақ дәстанлары арасындағы орнын белгилеу, дәстанның идея-тематикалық өзгешелиги, образлар системасы, дәретуи дәуири хақындағы қысқа пикир хәм шолыулардан ибарат.

дуал стили хақында хәрекеттеги эпикалық традиция мысаллары тийкарында илимий мийнетлер жазылған.

Улыўма дүньяжүзлик фольклористика илиминде буннан алдын пайда болған мийнетлер, жоқарыда келтирип өтилген алымлар тәрәпинен жазылған мийнетлер хәм түркий тиллес халықлардың эпикалық традициясына тийисли болған көплеген материаллар тийкарында М.М.Жирмунский тәрәпинен жазылған «Среднеазиатские народные сказители» мақаласы эпикалық традиция хәм индивидуал дәретуишиликтиң традицияда жасауы бойынша көплеген мәселелерге, солардың арасында бизиң илимий изертлеуимиздиң объекти болған «Жаханша» дәстанының Қурбанбай жыраудың индивидуал шеберлиги мәселесине де белгилі дәрежеде айдынлық киргизуи имканын береді. В.М.Жирмунский өз мақаласында импровизацияның Орта Азия жырауларының улыўма эпикалық традиция көлеминде көплеген дәстанлардың вариантларының пайда болуында тийкаргы факторы сыпатында бағалап, пайда болған индивидуал вариантлардың белгилі бир жыраушылық мектеби ямаса улыўма эпикалық традиция көлеминде әмелге асырылатуғынлығына айрықша итибар қаратады. Яғнай импровизатор вариантты дәретуи процесинде эпикалық дәстүр базасында бар сюжет, мотивлер, турақлы стилистикалық фигуралар, эпитет, теңеулер, образлар хәм фразеологиялық сөз дизбеклеринен пайдаланып, оларға өзиниң жеке поэтикалық уқыбынан келип шыққан халда жаңа мазмун береді. Соның менен бирге, алым Орта Азиялы жыраулардың дәстанды атқаруыды тыңлаушылар аудиториясының талабы бойынша дәстандағы белгилі бир эпизодларды қысқартуы, басқа эпизодлар менен алмастыруы мүмкин [2].

Қурбанбай жырауды жақсы билген Қ.Максетов жыраудың өмири хәм жыраушылық шеберлиги хақындағы бир мақаласында оның өмиринен В. Жирмунскийдің жоқарыдағы пикирин тастыйықлаушы,

дыққатқа ылайық бір эпизодты келтіріп өтеді. Онда сөз етилиінінше, жырау Хожелили Әуезжан деген адамның үйіне зыяпатқа шақырылады. Зыяпатқа үй иіесі Құрбанбай хәм сол зыяпатқа шақырылған Дилим деген бақсыдан бурын хеш қашан атқарылмаған дәстанды жырлауды бұйырады. Бул бұйрықты еситкен Дилим оны кеўлине алып кетип қалады. Құрбанбай жырау жалғыз қалып, суў бойында ойланып турса, суўдың бойына бир суўпы келип, атын суўғарып турады. Ал, оннан сәл арманырақта бир кемпир келип салмадан суў алады. «Тосаттан мениң ядыма бир дәстанның мазмуны түсти, дәстандағы суўпыны қыз қыдырған жигит, маманы оның ашық яры етип, бир-бири менен айтыстырып, той – тамаша менен қосып, «Суўпыбек» атлы дәстан пайда болды». Бул жыраудың өмиринен алынған эпизодта айрықша дыққат беріу керек болған нәрсе жырау бул дәстанды тазадан ядтан емес, ал ески, ұмытылып кеткен дәстанды қайтадан жанландырыу аркалы дөретеди [3].

Бул факт қарақалпақ дәстаншылық традициясының ең көрнекли үәкили есапланған Құрбанбай жыраудың сол дәуірде хәрекетте болған эпикалық традициядағы орнын хәм оның репертарында белгилі орын тутқан «Жәханша» дәстанының жыраудың эпикалық традиция көлемінде әмелге асырған жеке индивидуаллық дәре-тиўшилигиниң жемиси деп қарау имканын береді.

«Жәханша» дәстанның бизге дейин тек Құрбанбай жырау варианты ғана жетип келген. Құрбанбай жырау дәстанның соңғы бөлиминде оның қарақалпақ жырауларының репертуарында бурыннан бар дәстан екенлиги хаққында төмендеги мағлыұматты келтиреді:

<i>Әуел айтсам өткенди,</i>	<i>Ол заманның дәстүри-</i>
<i>Бул дәстанның нарқы бар,</i>	<i>Сәлеси бар басында,</i>
<i>Ол Жұпардың елинде,</i>	<i>Еки ағаштан құралған,</i>
<i>Жырау болған Айтуұар,</i>	<i>Қобызы бар қолында,</i>
<i>Қабыл деген бир бала,</i>	<i>Қой бағып жүрген жеринен,</i>
<i>Оған шәкирт болғанды,</i>	<i>Халмуратты көп ізлеп,</i>
<i>Шәкирт болып жүргенде,</i>	<i>Тәжибай улы Құрбанбай,</i>
<i>Нуратаның елинде</i>	<i>Шәкирт болып барғанды.</i>
<i>Қабыл жырау атанып,</i>	<i>Бул дәстанды үйренип,</i>
<i>Оған да шәкирт табылып,</i>	<i>Құрбанбайдай бул жырау,</i>
<i>Ялап алған Халмурат.</i>	<i>Сексен жасқа келгенше,</i>
<i>Халмураттай жырауда</i>	<i>Бул дәстан жақсы</i>
<i>Толығы менен сақланып,</i>	<i>болғансоң,</i>
<i>Үлги болып қалғанды.</i>	<i>Мийесинде қалғанды [4].</i>

Жоқарыда жырау тәрәпинен келтирилген бундай мазмундағы мағлыұмат пүткил түркий тиллес дәстаншылық традициясына тән болып, бул дәстанның анық дерекке ийе екенлиги хәм ескилигин дәлиллеу ушын келтирилген [5]. Бул изертлеушилер ушын дәстанның бурын эпикалық традицияда жасағанлығын дәлиллейтуғын анық фактлерден есапланады, себеби, бир дәуірде жасаған жырау-бақсылар қайсы дәстанның қайсы жыраулар мектебине, қайсы жыраудың репертуарынан орын алғанлығы хаққында мағлыұматқа ийе болған. Жоқарыда дәстанның Құрбанбай жырау вариантында келтирилген мағлыұмат бойынша, дәстанды белгилі бир дәуірлерде Айтуұар жырау, оннан кейин Қабыл жырау атқарған. Қабыл жыраудан оны Халмурат жырау үйренген. Халмурат жыраудан Құрбанбай жырауға мийрас болып өткен. Бизге белгилі, Халмурат жырау-Құрбанбай жыраудың биринши устазы. Болажақ жырау Төрткүлден Нуратаға барып, төрт жыл дауамында оның жыраушылық мектебинде тәлим алады хәм оның жыраушылық репертуарына усы жерде тийкар салынады. Қ.Максетовтың берген мағлыұматына қарағанда, ол Халмурат жыраудан көплеген дәстанлар қатарында «Жәханша» дәстанын да үйренген [6].

В.М.Жирмунский өзиниң жоқарыдағы мақаласында XIX хәм XX әсирдің басында Самарқанд областында айрықша белгилі Булунғур хәм Нурата жыраушылық мектепелери болғанын айтып өтеді. Булыңғыр мектеби,

- алымның көрсетип өткеніндей, - қахарманлық эпосларды айрықша атқарыуы менен, ал Нурата мектеби – халық романларын (лиро-эпос) атқарыуы менен белгилі болған. Соған сай олардың бириншисинде дәстүрий, екіншисинде романтикалық сюжетлердің өзине тән өзгешелигине ийкемлескен – лирикалық стил басым болып келген. В.М.Жирмунский Нурата мектебине тән бул «модернизм»ди жазба әдебиат тийкарланған парсы романлық эпосының үлгилери тәсиринде жүзеге келген деп есаплайды [7].

Қ.Максетов өзиниң Бухарадағы қарақалпақ жырауларына арналған мақалаларының биринде қарақалпақ жырауы Өтенияз Ийимбетовтың «Бухараға барып келген жырау хақыйқат жырау есапланатуғын еди, оның сөзи де, сазы да соннан кейин дүзелетуғын болған» деген сөзин келтире, отырып, Нурата жырауларындағы «китабий сөз» термининиң мәніси хәм төркинлерине айрықша итибар береді [8].

В.М.Жирмунский өзиниң жоқарыда айтып өтилген мақаласында Құрбанбай жыраудың да усы мектепке тәлим алғанлығын айтады. Құрбанбай жыраудың Нурата жырау мектебине қатнасы мәселеси қарақалпақ фольклористика илиминде алымлар тәрәпинен өз тастыйықлауын тапқан мәселе. Бирақ жоқарыда В.М.Жирмунский тәрәпинен алға сүрилген пикир Құрбанбай жыраудың дәстанларындағы романлық эпослардың тәсири хаққындағы мәселеге оның жыраулық стилин изерлеу аркалы белгилі дәрежеде айдынлық киргизиу имканын береді. Нурата мектебине тән дәстанларда мифологиялық сюжетлерден пайдаланыу, қахарманлардың портретин жасауда ишки руўхый халатты, кеуіл кеширмелерин кең сүретлеу, баянлау стилинде орнаменталлыққа бағдарланыу сыяқлы усыллар «Жәханша» дәстанында анық көринеді.

Жәханша дәстанының Қалмурат жыраудан басқа Айтуұар жырау, Қабыл жырау, Халмурат жырау вариантлары бизге дейин жетип келмеген, жазып алынбаған. Деген менен, дәстанның Құрбанбай жырау варианты, қарақалпақ эпикалық традициясы хәм ондағы жыраудың индивидуал өзгешелиги хаққындағы билимлерге сүйене отырып белгилі дәрежеде пикир жүритиу мүмкин. Дәстан Құрбанбай жырау тәрәпинен тийкарынан өткен әсирдің биринши ярымы дауамында жырланған. Дәстанның усы қолда бар М.Сейтниззов тәрәпинен жазып алынған редакциясының қысқаша мазмұны төмендегінше:

Өткен заманларда Ура төбе елинде ағалы-инили Сәңгилбай хәм Қарабай деген адамлар өтип, олар ғаррылық жасына жеткенше бийперзент еди. Олар қудайдан перзент тилеп, ақыры Сәңгилбай ул перзент, ал Қарабай қызы болады. Перзентлердің тойында халық Сәңгилбайдың баласына – Жәханша, Қарабайдың қызына Шийрин деп исим береді. Жәханша қатарынан озық бала болып ержете баслайды. Ол, әсиресе, мектепке барғанда оқыуға айрықша ықлас қояды. Ол енди балағат жасына келгенде, сол елдің Алымбай деген байы үлкен той береді. Жигит досты Ералы менен усы тойда ылақ ойынына қатнасады хәм хәммени жеңеді. Оның жеңисине иши күйген қарсыласлары жигитти урады. Ералы досты қорқып қашып кетеді. Жәханша қарсыласларының сазайын берсе де үйіне қапа болып келеді хәм оқыуға ықлас береді. Қарабай ағасы Сәңгилбай менен оның хаялына баланы сауда менен шығылланып саудагер етиуди мәсләхәт береді. Жәханша илажсыз көнеді хәм әкеси берген мың тилланы алып, Қарабайдың кәрұанына қосылып, Шынамашынға жол алады. Жигит Шынамашынға келип, көше аралап жүрип, бир үйдин қапысында «Мың тиллаға билим беріу, өнер үйретиу» хаққындағы дағазаны оқып қалады. Бала қолындағы мың тилланы сол мектептің устазына берип, Шынамашында қалады. Қарабай жигитти таба алмай елине қайтады. Жәханша мектепте оқып,

хәртүрли билим хәм өнерди ийелейди. Елин сағынған бала устасынан рухсат алып елине қайтады. Әкеси оның келгенине куўанып үлкен той береді. Көп билим хәм өнерди ийелеген жигит және оқыўды даўам еттириўди ойлап, әкесинен Шынмашынға және қайтып оқыўын даўам еттириўди сорады. Әкесиниң рухсаты менен бала және Тансықбай дегенниң кәрўанына қосылып, Шынмашынға жетеди. Бул сапары жигит Шынмашынға жүрип «Мың тиллаға батырлық хәм түрли әсбапларда саз шертиўди үйретемиз» деген сөзлер жазылған тахтаны көрип қалады хәм қасындағы мың тилланы мектептиң устазы Азимге береді. Бир жыл ол жерде тәлим алған Жәҳанша және елине қайтады. Баласының тири көрген Сәңгилбай және той береді. Сәңгилбай узақ жолдан шаршап уйықлап атырған Жәҳаншаның отаўына кирип, оның саз әсбапларын көрип, қатты ашыўланады хәм хаялы Ақтолқынға оларды отқа салыўды буйырады. Усы хәдийсе себеп, әке бенен бала арасында гәп өтип, жигит әкесине өкпелеп Шынмашынға және кетеди. Бул сапары ол мың тиллаға төрт түрли оқыў – палўанлық, көзбояўшылық (фокус), шатыраш, батырлықты оқытыў хәққындағы дағазаны ушыратады. Мектептиң устазы Омман баба Жәҳаншаны өз перзентиндей көрип қадирлеп, оған өз үйинен жай береді. Бир күни оқыўға кетип баратырған баланы сол қаланың байы Асқарбайдың қызы Гүлхәсел көрип оған ашық болып қалады. Жигит өзиниң бул елге оқыў ушын келгенин қанша айтса да қыз оның изинен қалмайды. Ерке қыздан жигит Омман устаздың жәрдеми менен қутылады. Устазы жигитти оқыўын тамамлағаннан кейин көп мал-дүнья менен шығарып салады. Ура төбеге келгеннен кейин оның қурал-сайманларын, саз әсбапларын себеп етип, күншил Қарабай Жәҳаншаның халық алдындағы абройын төгеди. Намысқа шыдамаған жигит және елинен бас алып кетеди. Оны жолда Үсенбек дегенниң кәрўаны ушыратып, өзлери менен бирге алып кетеди. Карўан жолда олар Арыслантуй исимли, Үсенбектен алданып жүрген дәўге дус келеди. Жәҳанша дәўди жекпе-жек айқаста жеңип, кәрўанды қутқарады. Кәрўан бираз жүргеннен кейин ишинде үш ағайынлы гәўирлер жасайтуғын қудыққа дус болады. Үсенбек гәўирлердиң бул күни уйқыда жатырғанынан пайдаланып, олардың байлығына ийелик етиўди ойлайды. Жәҳанша қудыққа түсип, қырық шелек ақут, маржан, лалыны жоқарыға жибереди. Бала менен байлықты бөлискиси келмеген Үсенбек жипти кесип, Жәҳаншаны қудықта қалдырады. Батыр қудықта қалып ишин аралап жүрип үш гәўирге тап болады. Алған билиминиң күши менен олардың қойған шәртин орындайды. Еки гәўир жигиттиң тапқырлығы менен бирин-бири өлтиреді. Жигит қуйыдан шығыўдың жолын излеп жүрип, бир жайдан саз әсбапларын таўып алып, оны шертип отырғанында оның қасына үшінши гәўир келеди. Ол саздың даўысын еситип, өлген сазенде улын ядына алып, жигитке өз дослығын билдиреди. Гәўир жигитке қудықтан шығыўға жәрдем берип, оны арқасына миндирип, Үсенбектиң кәрўанының изинен жетип алады. Жәҳаншадан қалай болмасын қутылыўды ойлаған Үсенбек хаялына Жәҳаншаны өлтириўди айттып, хат жазып, оны Жәҳаншаның өзинен берип жибереди. Оның сумлығын сезген жигит жолда хатты оқып, орнына қызы Гүлнахарды жигитке берийди буйырған хатты жазып, оны Үсенбектиң хаялына апарып береді. Жәҳанша Үсенбектиң елине келип, оның қызын алады. Үсенбектиң елине қиятырып, жолда бенде болған ғарылардан Жәҳанша сол елдиң патшасы Асқар ханның жаўызлығы хәққындағы хабарды еситкен еди. Ол ханға сәлем берейин деген бәне менен Асқар ханның алдына келеди. Асқар хан Жәҳаншаға шатыраш ойнаўға мирәт

етеди хәм ханды утады. Халық көтерилип, Жәҳанша Асқар ханды өлтирип, орнына қызы Зәўрияны тахқа отырғызады. Зәўрия Үсенбек хәм қызы Гүлнахарды да ислеген жаманлығы ушын өлтиреді. Арадан бираз ўақыт өтип, Жәҳанша қасына Қайсар исимли паўанды ертип үйине қайтады. Елине қайтқан Жәҳанша мәканының қыйрап, ўайран етилгенин биледи. Оған жолда ушыраған баяғы мектепте оқытқан устазы ушырасып, ол Ура төбе халқын қалмақлар шаўып кеткенин айтады. Жәҳанша аман қалған халқын жыйнап, оларды бурын булар менен бир ел болған Шынытатар елине алып келип қосады [9].

Фольклористика илиминде фольклорлық дәретпелер, солардың арасында, қахарманлық эпостың эволюциясында сол дәўирдиң тарийхый басқышының хәм сол басқышта жәмийетте хуқим сүриўши идеология тәсиринде белгили дәрежеде өзгерислерге ушырайтуғынлығы хәққындағы тезис алымлар тәрәпинен тастыйықланған. Бул фольклорлық традицияда эпостың вариантласыў кубылысы менен байланыслы мәселе «Жәҳанша» дәстаны ушын да характерли. Мәселен, дәстанның қолда бар усы Қурбанбай жыраў вариантында Жәҳаншаның атасы Сәңгилбай камбағал, ал соған сай Жәҳанша камбағалдың баласы сыпатында берилген. Бирақ, дәстанның фабуласындағы көплеген эпизодлар мысалы, Сәңгилбайдың Жәҳаншаға Шынмашынға кетерде мың тилла берийи, Шынмашында устазы Оманның оған шахзада сыпатында қараўы, Жәҳаншаның елине келгенде, әкеси тәрәпинен үлкен тойларды шөлкемлестириўи сыяқлы деталлар оның жарлы адам сыпатындағы социаллық статусына сәйкес келмейди. Сондай-ақ, дәстандағы дин ийелери, бай адамларға тек антогонист сыпатында қараста анық көринеди. Көплеген халықлардың, солардың арасында түркий тиллес халықлардың ноғайлы дәўирине тийисли эпосларында баслы қахарманның социаллық шығысы жарлы қатламға тийисли болған қахарманлардың барлығы белгили. Ноғай қахарманлық эпосын изертлеген А.И.Сикалиев ноғай халқы жырлаған эпослардың үлкен бөлегиниң қахарманларының жарлы қатламнан шыққанлығын айтып өтеди [10]. Бул Қурбанбай жыраўдың «Ерсайым» дәстанындағы Ерсайым образы ушын да характерли. Көплеген тарийхый дәреклерден белгили, жарлы қатламнан шыққан батырдың образының эпикалық традицияда пайда болыўына ноғайлы дәўириндеги жоқарғы қатлам - бий, мырза, сондай-ақ, ишки социаллық қатламлар арасында пайда болған қарама-қарсылықлар негиз болған. Сонлықтан, бул образлар дәстанлардың сюжетлик жөнелисине сай кубылыс есапланады. Ал, «Жәҳанша» дәстанында бас қахарманның бундай социаллық шығысты бийкарлаўшы жоқарыдағы деталлар бар. Дәстан Қурбанбай жыраўдан жазып алынған дәўирде бизге белгили, фольклорда да, жазба әдебиятта да әдебий дәретпеде бас қахарман халық арасынан шыққан адам болыўының шәртлиги хәққындағы тенденция хуқим сүрген дәўир еди. Бул тенденция қахарманлық дәстанлардың эволюциясының белгили бир басқышында жүзеге келген «Алпамыс», «Жәҳанша» типиндеги дәстанлар сюжети ушын характерли эпикалық қахарманның шығысы айрықша, иләхий негизге ийе болыўы кереклиги хәққындағы туўра келмеўине қарамастан, атқарыўшылар солардың арасында Қурбанбай жыраў да өз дәўириниң жыршысы сыпатында буған әмел қылыўы тәбийий жағдай есапланады. Биз буннан, усындай сиясий идеология тәсири себепли кейининен киргизилген элементлер дәстанның буннан алдыңғы Айтуўар, Қабыл хәм Халмурат жыраўлар вариантларында болмаған деген пикирге келиўимиз мүмкин.

Әдебиятлар

1. Каракалпак фольклоры. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1990. 7-б.
2. Жирмунский В. М. Среднеазиатские народные сказители». Тюркский героический эпос. -Л.: 1974. -С. 634-635);

3. Мақсетов Қ. «Қырық қыз» дәстанының жыршысы. // "Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы", 1956-жыл 3-сан май-июнь, (93-99-б).
4. Қарақалпақ фольклоры. XX том. 177-178-б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
6. Мақсетов Қ. Қурбанбай Тәжибаев. // «Вестник» 1958. 120-б.
7. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
8. Мақсетов Қ. Бухарадағы қарақалпақ жырау-бақсылары. // «Әмиўдәрәя». 1960. №6. 82-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. 43 том. –Нөкис: 2012.
10. Сикалиев. А. И. Ногайский героический эпос. Автореф. диссерт. на соиск.уч. степ. канд. фил.наук. –Черкесск: 2007. –С. 5.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони "Жаханшо"нинг Қурбанбой жиров варианты хусусида сўз юритилади. Қурбанбай жировнинг сюжетни баёнлашдаги ва бадиийликни оширишдаги махорати кўрсатиб берилган. Достондаги воқеаларни тасвирлашдаги Қурбанбой жировнинг индивидуал истеъдоди тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вариант Курбанбая Жирова каракалпакского народного эпоса «Джаханшо». Показано умение Курбанбая Жирова повествовать сюжет и развить искусство. Исследуется индивидуальный талант Курбанбая Жирова в изображении событий эпоса.

SUMMARY

The article deals with the Kurbanboy Jirov version of the Karakalpak folk epic "Jahansho". Kurbanbay Jirov's skill is demonstrated in narrating the plot and enhancing the art. The individual talent of Kurbanboy Jirov is explored in depicting the events in the epic.

УДК: 821.51

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРИ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, саънат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ кўшиги.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт, народная песня.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet, folk song.

Қарақалпақ халық қосықлары қарақалпақ фольклорының ең ески хәм жанлы, жаўынгер лирикалық жанрларының бири болып, идея-тематикалық, көркем-поэтикалық белгилери бойынша халқымыздың руўхый турмысында үлкен орын тутты. Халық мәдениеті, руўхый дүньясы, халықлық педагогика хәм жәмийетлик сананының кәлиплесиўине халық қосықларының бий-баха әҳмийетке ийе екенлиги белгилі. Халық қосықларында сөз хәм саз өнерлери синкретикалық биригип, импровизация менен дөрелип, көркем поэтикалық дәретпеге айланған.

Халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшылары халық пенен бирге жасап, жәмийеттин социаллық турмысын бақлап, халықтың кеўил-күйин, руўхый-психологиялық кеширмелерин, тәғдир қысыўметлерин, налыш-мунын жырлап қиятырған саркылмас миллий руўхый булағы болып табылады.

Көркем өнер түрлерининң басқа салалары сыяқлы халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшыларының дәретиўшилиги хәм репертуарының тематикасы, идеясы, көркем образ хәм поэтикасы дәўирдинң өзгериўи, жәмийеттин жаңаланыўы заңлықларына бойсынады. Сол себепли халық қосықларын дәретиўшилери менен атқарыўшылары шайырлық талантқа ийе импровизатор бақсылар ўақыт пенен бирге аўысып, жәмийеттин турмыслық талапларына сай халық қосықларын дәретеди.

Көркем аўызеки әдебиятта импровизация дәстүриндүн халықлары әдебияты тарийхында жүдә ерте заманлардан берли бар болған көркем әдебий қубылыс. Белгилі қазақ алымы Ә. Қоңыратбаев фольклордағы импровизация дәстүрине тоқтап: «...импровизация өнеринде синкретикалық белги бар. Оның мәніси көркем сөз, ән-күй (саз-нама К.М) бөлінбей бирге жүрген. Профессионал айтыўшы бақсылар (VIII-IX ә) менен (X-XV ә) жыраўлар болған десек, оларда төрт түрлі өнер бирлескен. Олар: сөз импровизациясы, ән-күй (саз-нама К.М) импровизациясы, (қобыз, домбыра) актёрлық хәрекет (сахна өнери) хәм ел ғамын ойлайтуғын ойшыл сана» [4:29] –деп атап өтеди.

Қарақалпақлар турмысында жазба әдебияттын кеш раўажланыўы ямаса жазба поэзияның өриси тар шеңберде қалыўы нәтийжесинде, халық қосықлары улыўма аўызеки әдебият үлгилери импровизациялық усыллар арқалы дәретилип халқымыздың руўхый дүньясына мәңги жасап келди.

Ерте дәўирлерде, жазба әдебияттын толық кәлиплеспеген басқышларында қарақалпақ халқының миллий руўхый дүньясы тийкарынан аўызеки дәретиў хәм атқарыў бағдарында болып, импровизацияны талап етер етеди. Ал, соңғы дәўирлерде миллий поэзияның жоқары раўажланыў басқышына көтерилген миллий әдебиятта импровизацияның үлеси белгилі дәрежеде шекленгендей көринеди. Соның ушын да, қазақ алымы М.Қаратаев «... шайырлық туўындының суўырып салма (импровизация) түри тыйылып қалмайды. Өйткени, бул бизде бай дәстүри бар қунарлы сала, ақынлық таланттын үлкен бир бийик қыры, ақынлық, шешенликтин шыңланған түри» [1:151] – деп бағалайды. Сол айтқандай халық қосықлары бүгинги заманымызда да импровизациялық усыллар менен дәретилип атырылғанлығының гүясымыз.

Поэтикалық импровизация шайырлық тәбиятқа ийе бақсы, жыршы, жыраўлардың алдын-ала жобаластырылмаған таярлықсыз бир тема этирапында қосық шығарыўын түсинеміз. Қарақалпақ аўызеки әдебиятында импровизациялық усыл менен төгиліп, ағып, суўырып салып айтыў өнери күшли раўажланғанын фольклор хәм әдебият тарийхы арқалы биз жақсы билеміз. Сонлықтан да, халқымыз импровизациялық талантқа ийе болған шайырларды «ақпа шайыр», «төкпе шайыр» деген халықлық атама берген. Базы жағдайларда шайыр өзининң шығармаларын саз бенен атқарыў жолы менен дәреткен. Бул, өз гезегинде, импровизациялық өнердинң жемиси еди.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып, этнографиялық дәреклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады.

Той қосықларының ишинде беташар айтымлары күшли импровизациялық усыллар арқалы дәретилип келинген. Бетшар айтымлары терең халықлық, шындық, халық турмысы менен тығыз байланыслы дәретилип хәм атқарылып келинетуғын фольклорлық дәретпе болып табылады. «Беташардың қатып қалған бир тексти жоқ хәм болыўы да мүмкин емес. Себеби, хәр бир той берген адам басқаларға усамайды. Бурынғы дәўирдеги дәстүрий үлгилердинң өзлери де бир неше түрде айтылған.» [3:102]. Демек, беташарды атқарыўшыларда тәбийий шайырлық, импровизациялық укып талап етиледі. Бундай импровизациялық укып болмаса бет ашарды халыққа қонымлы етип